

УДК 94:[316.485.26:323.15](470+571)«1918/192»

Андрій Мінаєв

До проблеми термідоріанського етапу Російської революції 1917 року

У даній статті автор розглядає поняття “термідор” та “термідоріанський етап” в контексті історії Російської революції 1917 року. Зокрема, в статті міститься огляд історичних умов появи цих понять в науковій та політико-публіцистичній літературі та їх застосування до радянської історії, визначення основних аспектів проблеми термідоріанського етапу Російської революції (таких як характер революції, еволюція соціально-економічного та політичного змісту постреволуційного режиму, хронологічні межі цього етапу), а також окреслюються основні підходи до проблеми.

Ключові слова: *Російська революція 1917 року, більшовизм, Радянський Союз, термідор, термідоріанський етап, реакція, контрреволюція.*

При здійсненні аналізу революційних процесів впродовж останніх двох століть теоретики / ідеологи політичних рухів та дослідники історії революцій в якості “еталонної” сприймали Велику Французьку революцію, визнану свого роду класичною. Виділені при дослідженні її розвитку етапи вони нерідко намагалися “накласти” як шаблон на усі інші революційні процеси минулого та сьогодення; за влучним висловом відомого британського історика Е. Хобсбаума, після 1799 року в усіх революціях вишуковуються аналогії яacobінству, термідору та бонапартизму¹. Поза сумнівами, одним із найважливіших питань, сформульованих у ході дослідження подій цієї революції, було питання “термідоріанського перевороту” та наступної “термідоріанської реакції”, які коротко можуть бути охарактеризовані як відхід від соціально-

© Мінаєв А., 2017

Мінаєв Андрій В'ячеславович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

економічних та політичних крайнощів революції, ініційований самими ж революціонерами в уряді. Як відомо, термін “термідор” походить від подій 9 термідора 1794 року, коли у результаті змови в середовищі правих та лівих монтаньярів, наляканих якобінським терором, була повалена якобінська диктатура, що являла собою період найвищого піднесення Великої Французької революції. Із початком осмислення тих подій істориками та політичними філософами XIX - початку XX ст., поняття “термідоріанський переворот” та “термідоріанська реакція”, по-перше, стали дуже політизованими і, по-друге, почали означати як “контрреволюційний режим у революційних одежах” (тобто проведення контрреволюційної політики при збереженні революційних антуражу та риторики), так і падіння революційного уряду, викликане не зовнішніми, а внутрішніми чинниками, насамперед, розколами в таборі революціонерів та переродженням його частини.

Із часом аналоги французького Термідору почали вишукуватись і в Російській революції 1917 р. Як влучно відзначив з цього приводу російський філософ В. Кошарний, *“спроби проникнути у смисл революції 1917 р. в Росії через встановлення аналогій з Великою французькою революцією, використовуючи при цьому духовний досвід європейської інтелектуальної реакції першої чверті XIX ст. на революційні події у Франції, були характерні для всієї російської філософсько-соціологічної думки початку XX ст.”*². Причини цього полягали у кількох чинниках, з-поміж яких чи не найголовнішу роль відігравали два наступних. По-перше, російські більшовики розглядали себе значною мірою як історичний аналог якобінства, а тому сумний історичний приклад монтаньярів, що відбили зовнішню інтервенцію та придушили внутрішню контрреволюцію, однак не змогли впоратись із розколом та змовою у власних лавах, не міг не лякати партію, яка діяла у подібних умовах. По-друге, про поступовий відхід більшовицької влади від значної частини раніше декларованих гасел і принципів у 20-30-х роках говорили в багатьох політичних таборах (у лівомарксистському із тривогою, у ліберальному та консервативному - із надією); причому поступово така оцінка еволюції більшовицької політики почала поділятись і зарубіжними істориками. У цьому контексті актуалізувалося

й суто теоретичне питання: наскільки термідоріанський етап є неминучим у розгортанні будь-якого революційного процесу (незалежно від історичних, географічних, національних та інших особливостей останнього).

Усе це не могло не породити проблему термідоріанського етапу в Російській революції 1917 року. Існує велика кількість літератури (як політико-публіцистичної, так і наукової чи науково-популярної), прямо чи опосередковано присвяченої окремим її аспектам (історіографічний аналіз заслуговує на окрему публікацію). Дана стаття є спробою загального окреслення цієї проблеми, а тому її автор аж ніяк не претендує на вичерпність здійсненого огляду. Варто вказати, що проблема є достатньо контроверсійною й ускладнюється низкою обставин, серед яких, насамперед, доцільно виділити дві:

- *Намагання підігнати російські революційні події під "одяг Великої Французької революції"*. Така традиція (як вже відзначалося вище) склалася ще на початку ХХ ст. і надалі була актуалізована самими більшовицькими лідерами, які тлумачили себе як "російських якобінців"³, а також їх політичними противниками (насамперед, меншовиками, які в основному приєднувались до такої оцінки⁴). Згодом ця традиція була продовжена в другій половині 20-30-х рр. в ході внутрішньопартійної боротьби в ВКП(б) (де досягла значної плутанини, адже сторони вживали поняття "термідор", "брюмер", "бонапартизм" у довільному порядку та в не менш довільному значенні). Нарешті відроджена ця традиція була наприкінці 80-х - на початку 90-х рр. (коли термін "термідор" почав вживатись щодо горбачовської "перебудови" частиною політиків та суспільствознавців); водночас, варто зауважити, що за межами СРСР вона й не переривалася і була пов'язана, насамперед, із розмаїтою троцькістською та навколотроцькістською літературою щодо оцінки соціального та політичного змісту процесів в СРСР, починаючи з середини - кінця 20-х рр. ХХ ст.

- *Невизначеність (або, точніше, багатозначність) того, що прийнято називати поняттям "термідор"*, насамперед, щодо подій Великої Французької революції (що зумовило й невизначеність у застосуванні цього поняття щодо інших революційних подій в історії).

Варто вказати, що вже невдовзі після термідоріанського перевороту у Франції визначились дві основні точки зору на зміст тих подій (за словами французького історика Ф. Фюре, - прихильників 89-го року та прихильників 93-го року):

- Перша точка зору трактувала *термідор* як повернення до “природнього руху революції”, викривленого та штучно перерваного якобінською диктатурою (вперше вона була висловлена в червні 1795 р. депутатом термідоріанського Конвенту Буассі д’Англом)⁵. Ця точка зору може бути названа поміркованою чи ліберальною. Пізніше вона розвинулась у західній історіографії у погляд на термідор як на *консервативну фазу революції*, коли відбувається присвоєння результатів революції, концентрація і консолідація економічної та політичної влади в руках нових еліт (поєднання розриву з революційною традицією зі спадковістю з нею)⁶; тобто термідор у даному контексті тлумачиться як синтез та переосмислення революції⁷. Видатний російсько-американський соціолог та дослідник революційного процесу П. Сорокін з цього приводу відзначав, що «*реакція*” не є явищем, яке виходить за межі революції, а неминучою частиною власне революційного періоду: його другою половиною⁸.

- Протилежна точка зору (радикальна, проякобінська) вперше була обгрунтована Бабьофом та його соратником Буанаротті і трактує термідор як завершення революції та відкат назад⁹. Ця точка зору закріпилась в марксистській (головним чином, радянській) історіографії у двох варіаціях¹⁰: *термідор як контрреволюція*, розрив з революційною традицією, остаточне завершення революційного процесу (А. Манфред та ін.) і *термідор як реакція поміркованих революціонерів на дії радикальних*, початок низхідної лінії революції через те, що остання досягла максимуму та надірвалась (А. Адо, В. Ревуненков, В. Соґрін та ін.).

Усі ці теоретичні суперечки, пов’язані з оцінкою термідоріанського етапу в Великій Французькій революції впливали на оцінку російської революції, а події внутрішньопартійної боротьби в СРСР, у свою чергу, самі наклали відбиток на радянські історіографічні дискусії навколо Французького термідору¹¹. Спільним же в обох точках зору є те, що *термідор розуміється як відхід від попередніх революційних ідеалів, здійснений власними руками революціонерів*.

Переходячи безпосередньо до проблеми термідоріанського етапу російської революції, варто наголосити, що правильніше говорити навіть не про проблему, а про цілий комплекс проблем, прямо або опосередковано пов'язаних із питанням “російського / радянського термідору”. З них доцільно виділити три наступні:

- *Чи більшовицьку фазу революції треба розглядати саму по собі, чи як частину загальнореволюційного процесу?*

- *Чи дійсно більшовицька фаза / більшовицька революція носить декларований її ідеологами та теоретиками пролетарський та соціалістичний характер?*

Навколо цих двох питань тривали й тривають запеклі дискусії, в тому числі в сучасному марксистському та післямарксистському дискурсах (наприклад, для російського політолога Б.Славіна соціалістичний характер революції 1917 року є апріорним, натомість, для російського філософа та культуролога В. Межуєва - це заключна фаза Російської буржуазної революції¹²; для російських суспільствознавців А. Бузгаліна і А. Колганова більшовицька революція - це своєрідна “буржуазна революція без буржуазії”, яка вирішувала капіталістичні завдання некапіталістичними методами, викликаючи до життя “некапіталістичні соціальні форми”¹³ та ін.

Останніми десятиліттями більшість російських істориків намагаються зняти частину цих питань, розглядаючи як єдиний революційний процес події 1917-1922 рр. Однак така трактовка не розв'язує питання щодо подальшого розвитку Росії/СРСР і, тим більше, не відповідає на питання щодо термідоріанського етапу революції (який хронологічно явно виходить за вказані межі).

- *Який соціальний характер мав радянський режим, як він змінювався на різних етапах розвитку СРСР і, відповідно, який соціальний зміст мав радянський термідор?*

Тут так само існують найрізноманітніші точки зору. Наприклад, Радянський Союз у сукупності тих соціально-економічних та політичних якостей, що сформувались під час та після термідоріанського етапу, характеризується у різних працях як:

- “деформована радянська держава” з елементами соціалізму в економіці та всевладдям бюрократії в політиці (Л.Троцький та його ортодоксальні послідовники)¹⁴;

- “державний капіталізм”, у якому держава грала роль сукупного капіталіста, що експлуатував трудящих за допомогою авторитарної політичної машини, а трудящі, відповідно, відчувувались системою за логікою капіталістичного накопичення (британський троцькіст Тоні Кліфф та т.зв. “держкапівці”)¹⁵;

- “мутантний соціалізм”, “буржуазне суспільство без буржуазії” (російські суспільствознавці А. Бузгалін та А. Колганов)¹⁶;

- “суперетатизм” (російський соціолог та культуролог О. Тарасов)¹⁷;

- “урбополітаризм”¹⁸ (також “неополітаризм”, “індустрополітаризм”¹⁹) як варіація “азійського способу виробництва” (російський історик і філософ Ю. Семенов);

- “індустріально-патріархальний” чи просто “індустріальний” феодалізм (молдавський політолог та філософ С. Ільченко)²⁰ та ін.

Дотично можна додати, що цікаву думку, яка заслуговує на окрему згадку, висловив угорський історик Т.Краус²¹, який бачив у сталінському повороті своєрідний “антитермідоріанський бонапартизм” (чи, якщо казати іронічніше, “термідор, розпочатий через страх перед термідором”).

Хотілося б відмітити, що питання правомірності пошуку термідоріанського етапу в історії Російської революції у даній статті залишене “за дужками” як тема для докладнішого дослідження. Зрозуміло, що пошук такого етапу характерний насамперед (хоча й не лише²²) для марксистського / післямарксистського дискурсів, в межах яких на більш широке питання - **чи притаманий цей етап для кожної революції** - зазвичай відповідається: так, але для **кожної переможної** революції²³: до прикладу, американський дослідник К. Брінтон виділяє цей етап в Англійській, Американській, Французькій та Російській революціях²⁴, російський науковець В. Согрін знаходить його в Американській революції, а також в перебігу горбачовської “перебудови”²⁵ тощо, деякі автори

свого часу навіть говорили про наявність термідоріанського етапу в політичному розвитку України після “Помаранчевої революції”²⁶. Отож, варто погодитись з висловом сучасного вітчизняного історика О. Сича, про те, що “... фактично в кожній революції є свої “термідори”, своя нисхідна лінія, коли втрачається чимало досягнень революції, завойованих на її висхідній лінії розвитку”²⁷.

Загалом проблема російського термідору існувала до 90-х рр. ХХ ст. в трьох основних варіантах (меншовицькому, устряловському та троцькістському / навколотроцькістському), а з 90-х рр. додався, відповідно, четвертий (назвемо його неосталіністським або крипсталіністським) варіант. Варто, утім, наголосити, що в політичній публіцистиці подеколи зустрічається²⁸ й ще одна, вельми оригінальна точка зору: отожднення з контрреволюціонерами самих більшовиків (Жовтень 1917 року, таким чином, сприймається в межах цього погляду як такий собі “термідор”, контрреволюційний переворот, який припинив буржуазно-демократичні перетворення Лютого і повернув Росію до її “традиційного розвитку”, до “нового видання кріпацтва” та ін.). Інколи подібну точку зору можна зустріти й у висловлюваннях відомих вітчизняних істориків (наприклад, С. Кульчицького²⁹). Тим не менше, здається доцільним розцінювати подібні заяви як данину запальній політичній публіцистиці (тим більше, що й сам С. Кульчицький в одній зі своїх фахових публікацій вживає термін “термідор” саме щодо подій в СРСР кінця 80-х рр. ХХ ст.³⁰); до того ж, вважати початком термідоріанського етапу жовтень 1917 р. проблематично навіть з огляду на особливості публіцистичного жанру. Тому варто зупинитись все ж таки на чотирьох названих вище варіантах.

1) Меншовицький варіант значною мірою пов'язаний із Ю. Мартовим. В 1918 р. останній опублікував статтю “Напередодні російського термідору”, в якій охарактеризував розгін Установчих зборів 6 січня та укладання Брестської угоди 3 березня як переддень термідору. Термідор розумівся ним як неминучий крах більшовиків-якобінців та можлива реставрація капіталізму³¹. Цікаво, однак, що при цьому Ю. Мартов розрізняв, власне, події 9 термідора і подальшу термідоріанську реакцію: в день 9

термідора владу взяли “щирі революціонери, які не поступалися в радикалізмі політичних та соціальних поглядів скинутому диктатору”, тоді як термідоріанська реакція - це політика, яку проводили проти справжніх революціонерів авантюристи, які нажилися на революції³².

Поступово (в 20-30-х рр.) більшість меншовицьких теоретиків почали розуміти радянський термідор у контексті, більш або менш близькому до позицій Л. Троцького (тобто без невідмінного відновлення капіталізму). Окреме місце займала група на чолі з Ф. Даном, яка з часом перейшла на відвертий захист сталінізму³³.

2) Устряловський підхід був пов'язаний із Кронштадтським повстанням та переходом до НЕПу; останній розглядався (емігрантською групою, яка надрукувала збірку “Смена вех”) початком термідору і, на відміну від інших тлумачень, у цьому термідор виявлявся безумовно позитивним явищем, бо розглядався як початок соціально-економічних та політичних змін, які призведуть до відновлення “нормальної” буржуазної республіки³⁴. Так, в одній зі статей 1921 року, М. Устрялов писав наступне: “... судячи з усього, в теперішній Москві немає підґрунтя для казусу в стилі 9 термідора. Але... він і не є суттєвим для розвитку революції. ... Шлях термідору - в переродженні тканин революції, в перетворенні душ і сердець її агентів. Результатом цього загального переродження може бути незначний “державний переворот”, який усуває найодіозніші фігури руками їх власних сподвижників та в ім'я їхніх власних принципів (кінець Робесп'єра). Але зовсім не виключена можливість й іншого виходу...: пристосування лідерів руху до нової його фази. В сучасній Росії нібито вже відчувається віяння цієї нової фази”³⁵. В інших своїх публікаціях цього періоду він розвивав далі цю тезу, стверджуючи, що після Кронштадтського повстання та запровадження НЕПу “інтернаціональний” етап революції змінюється “національним”, на якому революція “йде назустріч реальним потребам реального населення Росії”; власне НЕП є “компромісом ідеальних досягнень революції з реальними”, в ході якого країна починає “спуск на гальмах” - від великої

утопії до здорового глузду³⁶. Значно пізніше, вже в 30-х рр. Устрялов, не відмовившись від аналогії з термідором, почав вкладати в радянську дійсність інший зміст (зокрема, наголошував на зближенні сталінізму з фашизмом)³⁷.

3) *Троцькістський / посттроцькістський варіант* виріс спочатку із ставлення ліворадикальних груп в ВКП(б) до НЕПу, як до загрози (чи навіть, початку) термідору, який на перших порах мислився виключно як повернення до ринково-товарних відносин та приватної власності. Такі настрої були вельми поширеними не лише в самій партії, але й загалом серед тих кіл, які свого часу сприйняли “воєнний комунізм” як зародок справжнього комунізму; ці настрої добре відображені в тогочасній художній літературі (див., напр., “Гадюку”, О. Толстого, “О дряни” В. Маяковського та ін.)³⁸.

Небезпеку термідору тоді оцінював і Ленін, який іронічно приховував занепокоєння під словом “самотермідоризація” (в 1921 р., наприклад, в розмові з французьким комуністом Жаком Садулем, він сказав: *“Робітники-якобінці більш проникливі, більш рішучі, ніж буржуазні якобінці, і мали мужність і мудрість самі себе термідоризувати”*)³⁹.

З початком внутрішньопартійної боротьби 20-х рр. термін “термідор” актуалізувався. Спочатку його почали відкрито використовувати т.зв. “децисти” (група “демократичні централісти” Смірнова, Сафронова та ін.), які вже в 1926 р. говорили про нього, як про доконаний факт. Натомість Троцький тоді ще говорив про *загрозу* партійного переродження і лише в 1927 р. термін “термідор” почав широко вживатись в офіційній документації опозиції⁴⁰; паралельно вживались терміни “брюмер”, “бонапартизм” (інколи як синоніми, інколи як доповнення). Мабуть у найбільш сконцентрованому вигляді проблему “термідоріанської загрози” в СРСР сформулював один з більшовицьких лідерів К. Радек (цитований у цьому контексті самим Л. Троцьким): *“Термідоріанська небезпека в СРСР - це небезпека перемоги капіталізму не шляхом повалення влади робітників і селян збройною інтервенцією світової буржуазії й не шляхом повстання капіталістичних елементів, а через повільне сповзання радянської влади з рейок пролетарської політики на шлях дрібнобуржуазний. Називаючи цю небез-*

пеку переродження термідоріанською, ніхто не має на увазі, що повинні повторитись ті ж самі події, які розігралися під час французької революції. Порівняння це підкреслює, що, як у французькій революції, сили, які зупинили її розвиток, вийшли з партії яacobінської, котра стояла на чолі революції, точнісінько так само в партії більшовицькій, що очолювала жовтневий переворот, можуть знайтися сили, які намагаються повернути колесо історії назад до капіталізму⁴¹. В 30-х рр. - на початку 40-х рр. Троцьким була доволі детально розроблена концепція “радянського термідору”⁴², яка, однак, виходить за межі даної статті. Утім, варто додати, що подальша розробка проблеми термідоріанського етапу в марксистському / післямарксистському дискурсі значною мірою відбувалася в руслі традиції, закладеної Троцьким.

Хронологічно ж початком термідору в науковій та політико-публіцистичній літературі називають різні роки:

- 1921 р. (О. Гусев, В.Межуев)⁴³.
- XII з'їзд ВКП (б) в 1923 р. (В. Колташов)⁴⁴.
- 1927 р. (О. Тарасов)⁴⁵.
- кінець 20-х - початок 30-х рр. (Б. Кагарлицький)⁴⁶ та ін.

4) Останній підхід (який, як вже відзначалося вище, можна назвати неосталіністським та/або, певною мірою крипталіністським, - зокрема, щодо тих авторів, які, не виголошуючи безпосередньо просталініських симпатій, водночас, успадкували у пом'якшеному вигляді деякі теоретичні формулювання сталінської доби) пов'язаний насамперед із наслідуванням офіційної радянської точки зору 30-х - 50-х років на побудову соціалізму в СРСР. Відповідно, початок критики сталінізму пов'язується з “ревізією соціалістичних засад радянської влади”, XX з'їзд КПРС - тлумачиться як початок термідору, Хрущов і Горбачов - як приховані троцькісти, які “реалізували розвал СРСР за сценарієм Троцького”⁴⁷.

Водночас, оскільки слово “термідор” щодо історичного розвитку СРСР було в офіційній історіографії табуованим як частина ідейної спадщини Устрялова, Мартова та Троцького⁴⁸ (а також тому, що розпад СРСР не вважається ними закономірною складовою частиною процесів, розпочатих в 1917 році), прихильники цієї точки зору часто уникають

його, замінюючи фразами “антисоціалістичний переворот”, “контрреволюційний державний переворот”, “капіталістична реставрація” і хронологічно відносять до 1991 року⁴⁹. Пояснюють вони ці події причинами з відповідного ж ідейно-теоретичного арсеналу (наприклад, перефразовують своїми словами відому сталінську тезу про “посилення класової боротьби при будівництві соціалізму”, або ж говорять про визначальність “впливу західних спецслужб та їх агентів”, про “відхід від класового підходу та марксизму-ленінізму на користь уявних загальнолюдських цінностей”, звинувачують навіть “реформи Косигіна-Брежнєва в середині 60-х рр.” та ін.)⁵⁰. Загалом, однак, цей підхід є маргінальним в сучасній історіографії та характерним не стільки для фахових істориків, скільки для теоретиків та громадсько-політичних діячів, близьких до різноманітних компартій Росії та України.

Наостанок варто наголосити, що найбільш детально (хоча й не бездоганно) проблема термідоріанського етапу, як і періодизація російської революції взагалі, розроблена в статтях російського соціолога та культуролога постмарксистського напрямку О. Тарасова⁵¹, який спробував здійснити своєрідний синтез декількох наявних поглядів у межах марксистського підходу до проблеми. Його схема, при певній її схоластичності та штучності, дозволяє, тим не менше, розглянути історію російського суспільства під оригінальним кутом зору. О.Тарасов трактує історію СРСР та пострадянської Росії як єдиний революційний / постреволюційний процес, який він поділяє на п'ять етапів, починаючи з Лютого 1917 р. і доводячи до 90-х рр. ХХ ст.

Власне термідоріанський переворот (який Тарасов характеризує як “контрреволюційну диктатуру в псевдореволюційних одежах” і вважає початком низхідного етапу російської революції), він накладає на події 1927-1934 рр. Однак сам термідоріанський етап, розпочатий цим “переворотом” розтягує аж до 1985 р. (включивши сюди “розкладання термідору” при Хрущові, формування “Директоріальних рис” при Брежнєві тощо). Режими Горбачова та Єльцина він трактує як Директорію і визначає як “контрреволюційну демократію”, причому, на його думку, після жовтня 1993 р. російський режим поєднує риси Директорії та “м'якого бонапартизму”. Цю свою

концепцію він сформулював в середині 90-х рр., наголошуючи на тому, що етап бонапартизму здається йому неминучим (і певну правоту цієї тези не можна не відмітити, з огляду на виразні бонапартистські риси путінського режиму в сучасній Росії).

Загалом же проблема термідоріанського етапу російської революції лишається досі контроверсійною і навколо низки її аспектів, пов'язаних як із хронологією та періодизацією революційного процесу в Росії, так і з характером та соціальним змістом радянського режиму та історичними чинниками його еволюції, триває полеміка. Вочевидь, комплексне висвітлення всіх аспектів проблеми досі ще чекає на своїх майбутніх дослідників, і її подальша розробка дасть можливість також поглибити аналіз питань, пов'язаних із еволюцією соціально-економічних та політичних відносин в СРСР.

Примітки:

¹ Шульц Э.Э. “Моделирование революций” (к дискуссии о стадиях) // Историческая психология и социология истории. - 2015. - №2. - С. 159.

² Кошарный В.П. Социология революции сменовеховства // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. - 2016. - №4 (40). - С. 137.

³ Як слушно відзначила Т. Кондратьєва, “в позиції більшовиків... спостерігалися три типи реакції на звинувачення в якобінізмі. В залежності від того, який аспект якобінізму ставився в провину, більшовики або повністю відкидали аналогію (у питанні про класову природу революції), або займали двоїсту позиції (у питанні про методи боротьби), захищаючи спадщину якобінців, а не їхніх “епігонів”, а бо ж, нарешті, говорячи про історичні цілі революції, впадали в суперечність, оскільки стверджували, що їхні завдання такі ж, як і завдання Французької революції, і разом із тим соціалістичні переконання манили їх до інших горизонтів” (Кондратьєва Т.С. Большевики-якобинцы и призрак термидора / Пер. с фр. - М.: Ипол, 1993. - С. 48).

⁴ Вперше більшовиків охарактеризував як якобінців ще П. Аксельрод в 1903 р.; надалі противники часто називали більшовиків “якобінцями”, вкладаючи у це визначення розуміння “неоякобінці” або “бланкісти”, причому з першим більшовики охоче погоджува-

лись, тоді як друге рішуче відкидали (Кондратьєва Т.С. Вказ. праця. - С. 47-48). Вже після подій Жовтня 1917 року меншовицький лідер Ю. Мартов писав наступне: *“Здійснення революції за допомогою диктатури партійної меншості ми маємо і в французьких подіях 1792-94 років у вигляді диктатури партії якобінців. ... таким чином “радянська система” зіграла свою роль псевдоніму, під прикриттям якого свідомість пролетаріату воскрешає якобінсько-бланкістську ідею диктатури партійної меншості...”* (Мартов Ю.О. Мировой большевизм. - Берлін: “Искра”, 1923. - С. 40-42).

⁵ Див.: Бовькин Д.Ю. Термидор, или Миф о конце Революции // Вопросы истории. - 1999. - N 3; Бовькин Д.Ю. Термидор: старые проблемы и новые споры // Французский ежегодник 2000: 200 лет Французской революции 1789-1799 гг.: Итоги юбилея. - М., 2000. - С. 88-102; Бовькин Д.Ю. Революция окончена? Итоги Термидора. - М., 2005. - С. 9-45.

⁶ Согрин В.В. Революция и термидор: К исторической типологии общественно-политического процесса в России 90-х годов // Вопросы философии. - 1998. - №1. - С.3-16.

⁷ Див.: Бовькин Д.Ю. Термидор, или Миф о конце Революции // Вопросы истории. - 1999. - N 3; Бовькин Д.Ю. Революция окончена? Итоги Термидора. - М., 2005. - С. 9-45.

⁸ Цит. за: Шульц Э.Э. Вказ. праця. - С. 160.

⁹ Бовькин Д.Ю. Термидор, или Миф о конце Революции; Бовькин Д.Ю. Революция окончена? Итоги Термидора. - С. 9-45.

¹⁰ Там само.

¹¹ Наприклад, паралельно із внутрішньопартійною боротьбою в ВКП(б), історики розгорнули дискусію щодо того, коли почалася термідоріанська реакція у Великій Французькій революції: ідеями Альберта Матьєза про “термідор до термідору”, який, на його думку, розпочався ще після розгрому ебертистів, намагалася скористатись “об’єднана опозиція”, яка стверджувала, що термідор не обов’язково має бути наслідком державного перевороту; натомість, історики, які підтримували офіційну партійну лінію, усіяко спростовували концепцію Матьєза і доводили, що саме термідоріанський державний переворот викликав подальше переродження режиму (див., напр.: Захер Я.М Проблема “термидора” в свете новейших исторических работ // Историк-марксист. - 1927. - Т. 6. - С. 236-242).

¹² Марксизм: Альтернативы XXI века (дебаты постсоветской школы критического марксизма) / Под ред. А.В. Бузгалина. М.: ЛЕНАНД, 2009 - С. 218-219.

¹³ Марксизм: Альтернативы XXI века. - С. 225; Бузгалин А., Колганов А. 10 мифов об СССР. - М.: Яуза: Эксмо, 2010. - С. 15-49, 374-432; Колганов А. Что такое социализм? Марксистская версия. - М.: Книжный дом "Либроком", 2012. - С. 483-501.

¹⁴ Троцкий Л.Д. Преданная революция. - М.: НИИ культуры, 1991. - 256 с.

¹⁵ Бузгалин А., Колганов А. 10 мифов об СССР. - С. 378; Кокс М. Троцкий - его враги и друзья и советский кризис // Альтернативы. - 1995. - №1. - С. 135-136.

¹⁶ Бузгалин А., Колганов А. 10 мифов об СССР. - С. 384-396.

¹⁷ Тарасов А. Суперэтатизм и социализм: К постановке проблемы // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_102.html ; див. також: Мінаєв А.В. До питання про «азійський спосіб виробництва» у формаційному підході до історичного процесу / А.В. Мінаєв // Методологія та філософія історії: актуальні питання дослідження та викладання / Під заг. ред. проф. О.І. Сича. — Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. — Ч. І. — С. 30.

¹⁸ Семенов Ю.И. Политарный ("азиатский") способ производства: сущность и место в истории человечества и России. Философско-исторические очерки. - М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2014. - С. 134-209.

¹⁹ Семенов Ю.И. Философия истории (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней). - М.: "Современные Тетради", 2003. - С. 506.

²⁰ Ильченко С. Другим путем. Мир придет к коммунизму - это не видумка Маркса. - М.: Книжный мир, 2013. - С. 47, 57, 76, 136 та ін.; див. також: Мінаєв А.В. В пошуках комунізму (Рец. на кн: Ильченко С. Другим путем. Мир придет к коммунизму — это не выдумка Маркса. — М., 2013) / Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». — Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. — Вип. 18. — С. 108-126.

²¹ Див. докл. Советский термидор (Обсуждение книги Тамаша Крауса «Советский термидор. Духовные предпосылки сталинского поворота (1917-1928)». - Будапешт: «Меценат», 1997) // Альтернативы. - 1998. - №2.

²² Наприклад, поняттям “термідор” в якості невід’ємного етапу революцій оперував відомий американський дослідник К. Брінтон, якого важко запідозрити у схильності до марксизму (див.: Сасин Г.В. Обґрунтування сучасного типу революцій в транзитному суспільстві на прикладі України: дис. ... канд. політ. наук: 23.0.02 - політичні інститути і процеси / Г.В. Сасин. - Львів, 2015. - С. 19, 37).

²³ Див, напр.: Согрин В.В. Вказ. праця; Тарасов А. Этапы революционного процесса // Альтернативы. - 1995. - №4; Тарасов А. Национальный революционный процесс: внутренние закономерности и этапы // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_101.html .

²⁴ Сасин Г.В. Вказ. праця. - С. 19, 37.

²⁵ Согрин В.В. Вказ. праця.

²⁶ Див., напр.: Мішин А. Прогноз розвитку політичної ситуації // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://fraza.ua/analytics/4308-prognoz-rozvitku-poltichno-situac> (Дата публікації: 11.07.05); Фісун О.А. Політичний режим України у порівняльній перспективі // Стратегічні пріоритети. - №1(6). - 2008. - С. 11.

²⁷ Сыч А. И. Метаморфозы одного образа: Октябрь 1917-го. в современной отечественной историографии / А. И. Сыч // Вопросы германской истории. - 2007. - 2007. - С. 377. - Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pni_2007_2007_31 .

²⁸ Напр., україно-канадський публіцист Дмитрій Бергер прямо пише: *“Уж якщо чимось і вважати жовтневий переворот, так це контрреволюцією. Тому що в багатьох аспектах речі почали розкручуватись у зворотній бік, повторюючи історію країни від 1906 р. назад”* (Бергер Д. Ленин был Трамп / Хвиля. - 04.11.2017 // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://hvylya.net/analytics/history/lenin-byil-tramp-razmyishleniya-k-stoletiyu-oktyabrskoy-revolyuitsii.html>).

²⁹ Останній у минулорічному інтерв’ю з промовистою назвою «У жовтні 1917 року перемогла більшовицька контрреволюція в оманливому вигляді радянської революції» заявив, зокрема, наступне: *«він (більшовицький переворот - А.М.) був контрреволюційною дією, так само як провальний корніловський путч. Різниця полягала тільки в тому, що до влади прийшли ліві, а не праві контрреволюціонери»*

(Станіслав Кульчицький: У жовтні 1917 року перемогла більшовицька контрреволюція в оманливому вигляді радянської революції // Тиждень.ua. - 30 січня 2017 р. // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/183933>).

³⁰ Кульчицький С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989-1991 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - Вип. 5. - К.: Інститут історії України НАН України, 2000. - С. 335-336, 348.

³¹ Див., напр.: Пискун Е.Е. Термидор в СССР: Идеи Л.Д. Троцкого и советская действительность 1920-х - 1980-х гг. - Рязань: Русское слово, 1997.

³² Див. докл.: Кондратьева Т.С. Вказ. праця. - С. 64.

³³ Советский термидор (Обсуждение книги Тамаша Крауса...) // Альтернативи. - 1998. - №2.

³⁴ Пискун Е.Е. Вказ. праця. - С. 9.

³⁵ Устрялов Н.В. Путь термидора // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://larevolution.ru/Ustr.html> .

³⁶ Див. докл: Романовский В.К. Великая русская революция в оценках политического мыслителя Н.В. Устрялова // Преподаватель XXI. - 2017. - №2. - С. 269-270.

³⁷ Советский термидор (Обсуждение книги Тамаша Крауса...) // Альтернативи. - 1998. - №2.

³⁸ Осьяк, наприклад, подібні настрої проявилися на хрестоматійному прикладі постреволуційної творчості В. Маяковського: *«Утихомирились бури революционных лон. / Подернулась тиной советская мешанина. / И вылезло / из-за спины РСФСР / мурло / мешанина. <...> Маркс со стенки смотрел, смотрел... / И вдруг / разинул рот, / да как заорет: / “Опутали революцию обывательщины нити, / Страшнее Врангеля обывательский быт. / Скорее / головы канарейкам сверните - / чтоб коммунизм / канарейками не был побит!”»* (О дряни // Маяковский В.В. Сочинения в двух томах, т. I / Сост. А. Метченко; Прим. А. Ушакова. - М.: Правда, 1987. - С. 144-145).

³⁹ Цит. за: Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества. - М.: Политиздат, 1992. - С. 329.

⁴⁰ Троцкий Л.Д. Рабочее государство, термидор и бонапартизм (Историко-теоретическая справка) // Антология позднего Троцкого / Сост. М. Васильев, И. Будрайтскис. - М.: Алгоритм, 2007. - С. 56.

⁴¹ Цит. за: Письмо Радеку. 20 октября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. 1928. - М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. - С. 204.

⁴² Див. докл.: Мінаєв А.В. Концепція “радянського термідору” в працях Л. Троцького // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність “історія”. Чернівці: Вид-во Чернівецького нац. ун-та “Рута”, 2007. - Вип. 5. - С. 97-121; Мінаєв А. Лев Троцький і “радянський термідор” // Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність “історія”. - Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016 - Вип. 22-23. - С. 63-95.

⁴³ Советский термидор (Обсуждение книги Тамаша Крауса...) // Альтернативи. - 1998. - №2.

⁴⁴ Колташов В. Контрреволюция и реставрация в СССР // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://testlib.meta.ua/book/118899/read/>; http://www.e-reading.club/bookreader.php/100504/Koltashov_-_Kontrevolyuciya_i_restavraciya_v_SSSR.html.

⁴⁵ Тарасов А. Этапы революционного процесса. - С. 164; Тарасов А. Национальный революционный процесс: внутренние закономерности и этапы...

⁴⁶ Кагарлицкий Б.Ю. Марксизм: Введение в социальную и политическую теорию. - Изд. 2-е, испр. и доп. - М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2012. - С. 196-199.

⁴⁷ Див. напр.: Пискун Е.Е. Вказ. праця; Косолапов Р.И. Горбачевский термидор // Правда. - 2015. - №29 (30235). - 24-25 марта.

⁴⁸ В одному з видань 1928 року, яке захищало сталінсько-бухаринську політику від нападок “об’єднаної опозиції» автори намагалися спростувати усі три наявних тоді підходи щодо “радянського термідору” шляхом механічного (і доволі схоластичного) порівняння Великої Французької та Російської революцій й огульно оголошуючи їх “непманськими ілюзіями”: “... нова буржуазія зробила спробу захопити економічні та політичні організації робітничої держави й поставити їх на службу своїм інтересам. Але провал цих спроб був разом із тим провалом теорії “російського термідору”. Ці теорії втрачають будь-який ґрунт на нинішньому етапі, коли виразно визначилась перемога соціалізму. Той факт, що цю теорію приймають зараз і пропагують “маргаринові більшовики” з числа прибічників опозиції, ... доводить лише короткозорість опозиційних елементів, які плентаються в хвості пана Устрялова” (Колоколкин В., Моносов С. Что такое термидор. - М.: Мосполиграф, 1928. - С. 143-144).

⁴⁹ Див., напр.: Мигович І.І. Марксизм для всіх. - К.: ТОВ “Друкарня “Бізнесполіграф”, 2011. - С. 260-295; Крючков Г.К. Компартия у буржуазному суспільстві. Бесіди на політичні теми. - К.: ТОВ “Друкарня “Бізнесполіграф”, 2010. - С. 5-50.

⁵⁰ Див., напр.: Доленко А.И. Классовая борьба в СССР в 1970-80 годы и реставрация капитализма (исторические очерки). - М.: ВИП, 1996.

⁵¹ Тарасов А. Этапы революционного процесса. - С. 157-165; Тарасов А. Национальный революционный процесс: внутренние закономерности и этапы; див. також: Сич О.І., Мінаєв А.В. Жовтень 1917 року: переворот чи революція? (матеріали наукового семінару кафедри історії нового та новітнього часу, 23 жовтня 2007 р.) // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. – Випуск 5. – С. 131-133.

Andriy Minaev

The Problem of the ‘Thermidorian’ Phase of the Russian Revolution of 1917

This article describes the origins and key policies of the ‘Thermidor’, the ‘Thermidorian’ phase and its declining aftermaths for the 1917 Russian Revolution. Noteworthy, the author delves into the historical background and gradual development of the ‘Thermidorian’ phenomenon emergence in academic literature and political journalism and their impact on the course of the ‘Thermidorian’ phase of the 1917 Russian Revolution, namely, the roots and nature of the Revolution; the evolution of social, economic and political processes in the post-revolution period; chronological framework of the given event. Furthermore, the author discloses fundamental approaches to investigating the ‘Thermidor reaction’ – the problem under study.

Keywords: *the 1917 Russian Revolution, Bolshevism, the Soviet Union, Thermidor, Thermidorian’ phase, Thermidor reaction, counter-revolution.*

Надійшла до редколегії 19.11.2017.